 <https://doi.org/10.30563/turkla.d.1100922>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date : 09.04.2022
Kabul Tarihi / Accepted date : 02.06.2022
Yayın Tarihi / Date published : 20.06.2022

Atıf / Citation

Yertayeva, P. (2022). Kazak Şeşendik Sözlerinin İşlevleri Üzerine Bir İnceleme. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 6. Cilt, 1. Sayı, 139-150.

KAZAK ŞEŞENDİK SÖZLERİNİN İŞLEVLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME
A Research on the Functions of Kazakh Şeşendik Sayings
Perizat YERTAYEVA¹

Öz

Bir toplumun hayatı algılayışı ve buna bağlı yaşam tarzı temelinde binlerce yılda biçimlenen kültürel kodlarının gelecek nesillere aktarılmasında en önemli rolü sözlü gelenek içinde oluşan kalıp sözler ve anlatılar üstlenir. Yazılı geleneğin henüz yaygınlaşmadığı dönemlerde Kazak Türklerinin hayvancılığa dayalı bozkır hayatının şartlarına bağlı coğrafya ve boylar esasında oluşturdukları Cüzler sistemine dayanan toplumsal yapılanma Kazak kimliğinin, hayat anlayışının ve kültürünün kendine has yönler geliştirmesine zemin hazırlamıştır. Bu çerçevede Türk kültür ve medeniyet dairesi içinde yer almakla birlikte kendine has geliştirdikleri yaşam biçiminin, toplumsal norm ve anlayışların izlerini Kazak Türklerinin sözlü edebiyat geleneği ürünleri içerisinde tespit etmek mümkündür. Kazak Türklerinde sözlü gelenek içinde yer alan önemli türlerden birisi de ‘Şeşendik Sözler’dir. Edebiyat araştırmalarında başlangıçta “biylik/beylik söz” olarak adlandırılan bu türe ait ürünler, “Biylik/ Beylik” ifadesinin eski Kazak toplum düzenini/feodaliteyi çağrıştırdığı gerekçesiyle Sovyet kültür politikalarına ters görülerek Sovyet Döneminde “şeşendik söz” olarak adlandırılmıştır. Şeşendik sözler, biyeler/şeşenler tarafından söylenip ya yalın biçimiyle ya da şahıslar etrafında hikâyeleştirilmiş anlatılar içinde yer alarak halk arasında nesilden nesile aktarılan bilgelik sözlerdir.

İşlevsel Halkbilimi Kuramı halkbilimi çalışmalarında günümüzde en yaygın olarak kullanılan teorilerden biridir. Folklor ürünlerinin işlevleri üzerine bir model oluşturan W. Bascom folklorun çok sayıdaki işlevi arasında önemli gördüğü dört işlevden bahseder. İlhan Başgöz de bu dört işleve beşinci olarak “protesto işlevi”ni ilave der. Bu çalışmada W. Bascom’un tespit ettiği folklorun dört işlevi ve İlhan Başgöz’ün ilave ettiği “protesto işlevi” ışığında Kazak Türklerinin şeşendik sözleri incelenmiştir. Çalışmanın sonucunda, şeşendik sözlerin, William Bascom ve İlhan Başgöz’ün ifade ettikleri; değerlere, toplum kurallarına ve törelere destek verme; eğitim veya kültürün gelecek kuşaklara aktararak gençlerin eğitilmesi; kişisel ve toplumsal baskılardan kaçıp kurtulma ve protesto işlevini yerine getirdiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Şeşendik Söz, Şeşen, Biy, Türk Kültürü, Folklorun İşlevi.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Niğde/TÜRKİYE. E-mail: perizat.yertayeva@ohu.edu.tr

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6046-3651>

Abstract

The most important role of a society's perception of life and the transfer of cultural codes, which have been shaped over thousands of years on the basis of lifestyle, to future generations belongs to the molded words and narratives that occur within the oral tradition. In this context, it is possible to find the traces of the life style, social norms and understandings they have developed in their own way, within the oral literary tradition of Kazakh Turks, although they are within the Turkish culture and civilization circle. One of the important genres in the oral tradition of Kazakh Turks is "Şeşendik Sayings". In the beginning of literary studies, the products belonging to this type, which is called "biylik /beylik sayings", on the grounds that the expression "Biylik / Beylik" evokes the old Kazakh social order / feudalism, it was regarded as contrary to Soviet cultural policies and was called as "şeşendik sayings" in the Soviet Period. Researches to be done on words of Şeşendik will make an important contribution to revealing the cultural values of Kazakh Turks, such as their; social structure, lifestyle, perception of life and legal order and so on.

Functional Folklore Theory is one of the most widely used theories in folklore studies today. W. Bascom, who sets up a model on the functions of folklore products, mentions four functions that folklore considers as important among its many functions. İlhan Başgöz adds the "protest function" as the fifth to these four functions. In this study, in the light of the four functions of folklore identified by W. Bascom and the "protest function" added by İlhan Başgöz, the words of şeşendik told by the Kazakh Turks have been examined. As a result of the study, the words of şeşendik, expressed by William Bascom and İlhan Başgöz; supporting values, social rules and customs; educating young people by transferring education or culture to future generations; have been observed that they fulfill the function of escaping from personal and social pressures, and protesting

Keywords: Şeşendik Sayings, Şeşen, Biy, Turkish Culture, The Function of Folklore.

1. Giriş

Kazak Türklerinin kültür kodlarını içinde barındıran anlatı türlerinden biri şeşendik sözlerdir.

Kazak Türkçesinde, şeşen kelimesinin “*düğüm, mesele, bulmaca çözmek, açmak*” anlamına gelen “şeş-” fiil köküne fiilden isim yapan “-en” ekinin getirilmesiyle oluştuğu söylenir. Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdüğü’nde “*şeşen*” kelimesi “*sözde hızlı, konuşkan, hatip, çabuk ve güzel konuşan*” şeklinde açıklanmaktadır (Kenesbayev, 1961: 486).

Kazak halk edebiyatının bir parçası olarak değerlendirilen şeşendik sözler, belli bir sorunu açıklığa kavuşturup çözerken aynı zamanda hazır cevaplık örneği olarak kıvrak bir zekâ ile söylenmiş ve halk tarafından kabul edilip ağızdan ağıza yayılarak nesilden nesile aktarılan ders çıkarılabilen derin manalı güzel sözlerdir (Adambayev, 1992: 6).

İsa Özkan, şeşen kavramını, “*Arka planında derin manalar taşıyan ve nesilden nesile, ağızdan ağıza dolaşarak günümüze kadar gelip hala ilk söylenildiği gün kadar güzelliğini koruyan sözler söylemek, bilgi birikimi ve yetenek gerektiren bir iştir. Böyle sanatkârane işleri yapan kimselere değişik Türk boylarında çeçen/şeşen/sesen adı verilmiştir.*” (2000: 617) diyerek açıklarken Şeşendik sözler kavramını ise

“*Bir olaya ve tarihe dayalı vecize değerindeki manzum ve mensur ifadelerdir. Türkçenin tarihî gelişimi ve sözlü edebiyatımızın farklı Türk boylarında inkişafıyla birlikte lügat anlamlarının yanı sıra kavram ve tür olarak teşekkül ettiğini söylemek mümkündür. Divanî Lügat’t- Türk’teki atı, zinciri çözmek, düğümü açmak anlamında kullanılan bu kelime daha*

sonraki yüzyıllarda söz düğümünü çözen, açan anlamına gelmiş bilmece, vezinli kafiyeli yır/şiir, yoğun derin anlatımlı vecizeler” (2000: 617) şeklinde izah eder.

Şeşendik sözler, bilge ve aksakalların belli bir olay hakkında uzun yaşam deneyimlerine ve gözlemlerine dayanarak vardıkları genel yargıların büyüleyici ve inandırıcı bir anlatım tarzıyla ustaca ifade edildiği sözlerdir. Şeşendik sözler konu ve işlev bakımından atasözleri ve özdeyişlere benzemektedir. Ama zamanla anlatış ve biçim bakımından kendine has bir form kazanmıştır. Şeşendik sözler temenni dileklerle başlayıp, sonraki kuşaklara sunulan bir öğüt, uyarı niteliğinde kalıplaşmış sözler veya geçmiş dönemdeki toprak davası, mal davası gibi meseleleri tartışma esnasında ortaya çıkan kalıcı seçkin sözlerdir, yine şeşendik sözlerin bazıları fıkra şeklinde, bazıları fıkra ile şiir karışık, bazıları ise sadece şiir tarzında olur (İsmail, 1997: 285).

Türk kültür dairesi içinde yer alan Kazak Türklerinin geçmişteki göçereli hayat dönemlerinde kültürel değerlerin korunması, aktarılması, toplumsal ya da bireysel çatışmaların bu değerler bağlamında çözüme kavuşturularak düzenin korunmasında önemli rol üstlenen biyeler/şeşenler ile bunların töre, gelenek-görenek, bilgi, zekâ, tecrübe, adalet ve hoşgörüyeye dayalı sözleri halk tarafından benimsenmiş ve şeşendik sözler olarak nesilden nesile aktararak yaşamaya devam etmiştir.

Şeşendik sözler genellikle türlü tartışmalar, insanlar veya boylar arasındaki anlaşmazlık ve çatışmaların ortadan kaldırılması için yapılan görüşmelerde, davalarda ortaya çıkmıştır. Davalı, birbirine tezat teşkil eden hayat olaylarında davacı veya davayı çözmeye gelen kişi haklılığını kanıtlamak veya uzlaşmayı sağlamak için o olayla ilgili görüşlerini etkileyici, inandırıcı sözler ve delillerle sunmaya çalışmışlardır. Kıvrak zekâyaya dayalı olarak söylenen sözlerin ve delillerin doğruluğu çoğu durumda olayın gelişmesini etkileyip davanın çözümünde ya da ortadan kaldırılmasında önemli rol oynamıştır.

Kazak Şeşendik sözlerini W. Bascom'un işlevsel kuramı ışığında incelediğimizde, şeşendik sözlerin folklorun dört işlevini, ayrıca İlhan Başgöz'ün ilave ettiği “protesto işlevini” de taşıdıklarını görmekteyiz. Çalışmada kullanılan örnek metinler genellikle B. Adambayev ve N. Töreçululu'nun derlemelerine dayanmaktadır.

Araştırmada şeşendik sözlerin tamamında açık veya dolaylı olarak dile getirilmiş bir öğüt, çıkarılacak bir ders bulunduğu ve sözlü geleneğin bu ürünlerinde esas amacın toplumsal değerleri aktarma ve eğitim olduğu görülmüştür. Bugüne kadar yapılan çalışmalarda şeşendik sözlerin işlevsel boyutuyla sistemli olarak ele alınmadığından sonraki araştırmacılara katkısı olacağı düşünülmektedir.

2. Şeşendik sözlerin işlevi

Bağlam merkezli kuramlardan biri olan “İşlevsel Kuram”, günümüz halkbilimi çalışmalarında en yaygın kullanılan teorilerden birisidir. İşlevsel Kuram, halkbilimi çalışmalarına bir kültürel antropolog olan Franz Boas öğrencileri vasıtasıyla girmiş; kullanımı giderek yaygınlaşmıştır. Kuramın kurucuları B. Malinovski (1884-1942) ve A. Reginald Radcliffe-Brown (1881-1955)'dur. Daha sonra R. Thurnwald (1869-1954) ve Ruth Benedict (1887-1948) başta olmak üzere çeşitli bilim adamlarının katkılarıyla geliştirilmiştir (Çobanoğlu, 1999:213).

İşlevsel yöntemin hareket noktası halkbilisi ürünlerinin metinleri değil, bu metinlerin oluşturuldukları, yaratıldıkları ve nakledildikleri bağlamdır (Ekici, 2010: 124).

Folklor ürünlerinin işlevleri üzerine model oluşturan antropologlardan biri de William R. Bascom'dur. Şeşendik geleneğini ve şeşendik sözleri bir folklor ürünü olarak işlevleri açısından değerlendirmek için William Bascom'un “Folklorun Dört İşlevi” adlı makalesinde belirttiği hususlara bakmamız gerekir. Bascom folklorun işlevlerinin daha fazla başlık altında

incelenebileceğini belirtmekle birlikte alt işlevleri de içlerinde topladığı dört başlık halinde değerlendirmiştir. Bu işlevler:

1. Hoş vakit geçirme, eğlenme ve eğlendirme işlevi,
2. Kültürün onaylanması, ritüel ve kurumların doğrulanması işlevi,
3. Kültürün gelecek kuşaklara aktarılması ve eğitim işlevi,
4. Kişisel-toplumsal baskılardan kaçıp kurtulma işlevidir (Bascom, 2010: 71-86).

Bu işlevlere İlhan Başgöz'ün ilave ettiği "protesto işlevini" de beşinci işlev olarak ekleyebiliriz (1996: 1-2).

Bu bağlamda Kazak Türkleri arasında kültürel değer olarak önemli yer tutan şeşendik sözlerde iç içe geçmiş bu işlevlere çeşitli derecelerde uygun örnekler bulmak mümkündür.

3. Hoş vakit geçirme, eğlenme ve eğlendirme işlevi

Folklorun dört işlevinden biri olan eğlence işlevi tarih boyunca geniş halk kitlelerinin folklorik metinler aracılığıyla eğlendirildiğini ortaya koymaktadır. Bascom folklorun oldukça basit bir eğlence şekli olduğunu söyleyerek baştan atılmayacağına vurgu yapar ve eğlencenin folklorun en önemli işlevlerinden birisi olduğunu ve çoğu gülme unsurunun altında derin anlamlar bulunduğunu belirtir (2010: 78). Bazen yalın bir gerçek, bazen toplumsal eleştiri, özeleştiri, alay, övgü, yergi dile getirilirken içinde mizah barındırır. Bu bağlamda çeşitli sebeplerle söylenmiş kimi şeşendik sözler veya biy/şeşenler etrafında yaşanmış olaylar çeşitli halk anlatılarına dönüşerek Kazak Türklerinin eğlence ihtiyacının karşılanmasında önemli roller üstlenir.

Aşağıda örneği verilen şeşendik söz örneğinde gülmece unsurunun belirgin olduğu, eğlence unsurunun ön plana geçtiği görülmektedir.

"Bala Biy sakalsız, bıyısız köse imiş, Dosbol Biy ise sakallı birisiymiş. Bala Biy, arkadaşlarıyla yolda gelirken ıssız bir yerde sade çay içip oturan Dosbol Biyi görür. Ona: "Sağılacak develeriniz varmış, sade çay içeceğinize, deve sağıp, niçin süt katarak içmiyorsunuz? der. O zaman Dosbol Biy: "Hep sağdırmaya alışan deve sakalımızdan ürküp bize sağdırmıyor! demiş." (Şafak, 2012: 72).

Bala Biy ile Dosbol Biy arasında geçen olayda iki arkadaş arasındaki yalın gerçekliğe dayalı bir takılma/eleştirinin Bala Biyin köse oluşuna atıfla yalın gerçeğe dayalı ve içinde mizah barındıran bir olay vardır. Yaşanan olayda Dosbol Biyin cevabı hem bir yalın gerçeği, hem de dolaylı olarak Bala Biyin köse oluşuna bir takılma/ şakalaşmayı gösterir. Bu gibi sözler halkın eğlence ihtiyacını gidermektedir. Şeşenlerin sarf ettiği bu tip sözler halk arasında yaygınlaşmakta, bu olay bağlamında hem köselikle ilgili toplumsal anlayışı yansıtan hem bunu bir şakalaşma/ takılma yolu ile dile getirecek fıkra tipi halk anlatılarına dönüşerek halkın eğlence ihtiyacını karşılamaktadır.

Aşağıdaki örnekte ise Nuralı Han'm Rus okulunda okuyan çocuğu Karatay, zayıf ve çelimsiz bünyesinden hareketle Kişi Cüz¹ beylerinden Atakozi Biy'i, şaka yollu hadsizce eleştirip aşağılar. Atakozi Biy ise hayat tecrübesi, bilgisi ve hazır cevaplılığı ile Karatay'm ve babası Nuralı han'm isimlerini hiç zikretmeden, içinde dolaylı mizah da barındıran ağır ifadelerle tenkit ederek cevap verir ve susturur.

Nuralı hanın çocuğu Karatay Ormbor'da okulunu bitirip, dönemin çarından "Ağa sultan" ünvanını alıp Kişi Cüz'ü gezerken Aday Atakozi biye rastlar. O zayıf, esmer bir kişiymiş. Biyi beğenmeyen Sultan:

¹ Cüz, Kazak Türklerinin yaşadığı coğrafyanın yüz ölçümü dikkate alınarak üç bölgeye ayrılırken kullanılan terimdir. Soy bakımından Kazak Türklerini oluşturan üç ana koldan biri Ulu Jüz (Büyük Cüz), biri Orta Jüz (Orta Cüz), diğeri Kişi Jüz (Küçük Cüz) dir.

-Ey Atakozi! Vadide Kalmukların, bozkırda Kazakların malını bırakmasan da, aldığın boyuna pek yaramamış, der.

Bu lafın üzerine Atakozi:

Otlu yerde öküz semirir,

Ölümlü yerde molla semirir.

Mallı evde kadın semirir,

Gamsız elde han semiri).

Ne yapsamda halkın ormanını çaldırmayayım diye,

Kazak'ın bir tayını bile düşmana aldırمام diye,

Bir gecede dokuz kez uyanıp, doksan kez düşünürüm.

Ben zayıf olmayıp da kim zayıf olsun, demiş.

Bu cevaba karşı Qaratay ağzını açamamış. Sadece yanındaki bir biye “Kendimizin ölmesi bir yana evdeki çoluk çocuğa da dokundu bu sözler” diyerek mahcubiyetini bildirmiş (Adambayev, 1992:64).

4. Kültürün onaylanması, ritüellerin ve kurumların doğrulanması işlevi

Sözlü gelenek içinde yer alan şeşendik sözlerin bir diğer işlevi ise toplumu bir arada tutan kültürel değerlerin ritüel ve kurumlarına destek vererek onları ayakta tutacak gerekçeler kazandırmaktır. Bascom, Malinowski'nin bu bağlamda mitlere yüklediği “büyü, tören, ritüel ve sosyal yapıya ‘yetki, izin ve sıklıkla pratik bir rehber’ gibi hizmet eder.” düşüncesini genişleterek

“Dünyevi ya da ilahi olsun kabul edilmiş örüntülerin şüphecilüğünün ya da memnuniyetsizliğinin vurgulandığı ya da artmasından şüphelenildiği zamanlarda daima onları geçerli kılacak bir mit ya da efsane vardır veya son adlandırmalarla ‘açıklayıcı hikâye’, ahlaki hayvan hikâyeleri veya atasözleri aynı işlevi yerine getirmektedir.” (Bascom, 2010: 80) demektedir. Toplumun yüzyıllar boyunca yönetim, adalet, eğitim, ferdi/içtimai görevler/haklar, toplumsal statü, inanç, ahlak, zevk ve estetik anlayış üzerine oluşturduğu uzlaşmış ortak maddi ve manevi değerlerin hayatın her alanında aksamadan uygulanması toplumsal uyumun ve düzenin sürdürülmesi bakımından büyük önem taşır. Töre, inanç, ahlak ve estetik zevkler ekseninde ortaya çıkan bu değerlerin aşındırılması, örşelenmesi toplumsal uyumu ve düzeni bozacaktır. Bu sebeple toplumsal uzlaşmaya dayanan uyum ve düzenin bozulmaması için halka, biylere ve hanlara çeşitli vesilelerle bu değerleri hatırlatıcı, uyarıcı mesajlar verilir. Yeri geldiğinde töreyi, yeri geldiğinde inancı, adaleti, geleneği, ahlaki hatırlatan bu mesajlar, mevcut kültürel anlayış ve kurumların yaşatılmasına gerekçe kazandırır. Böylece yüzyıllar boyunca üzerinde uzlaşmış değer ve kurumların toplumsal birlik ve düzen bozulmadan yaşatılması amaçlanır.

Aşağıdaki örnekte Kazak Türklerinin bozkır kültürü içinde erkeklerin uğraşlarına yönelik onaylanan ve reddedilen bazı değerler sıralanmıştır. Yöneticilik, avcılık, savaşçılık ve geleneğe uygun hoşça vakit geçirmekle ilgili uğraşlar genelleme ile bireylerin sosyal statüleri ile dolaylı olarak ilişkilendirilerek onaylanırken toplumsal normların ve kişilerin sosyal statülerinin dışında kalan davranışlar aşağılanır ve reddedilir:

“Biy bolatın jigittiñ	Bey olacak yiğidin
Töbede bolar jumısı.	Taht ile olur işi
Mergen bolar jigittiñ	Nişancı olacak yiğidin
Jebede bolar jumısı.	Ok ile olur işi

Batır bolar jigittiñ	Bahadır olacak yiğidin
Köbede bolar jumısı.	Hedef ile olur işi
Qızıq körer jigittiñ	Eğlenecek yiğidin
Bürkitte bolar jumısı.	Kartal ile olur işi
Jaman bolar jigittiñ	Kötü olacak yiğidin
Jalañ ayaq, jalañ bas	Yalın ayak yalın baş
İtte bolar jumısı.	İt ile olur işi” (Adambayev, 1992: 83).

Bir başka örnekte ise Kazak Türklerinde yedi sayısı etrafında şekillenmiş “yedi ata, yedi yargı” gibi anlayışlar, bu Türk topluluğunda bireylerin toplum tarafından kabul ve saygınlık görmesi için bilinmesi gereken değerlerdir. Bunları bilmeyen kişiler muteber sayılmazlar. Bu değerlerin bilinmesi ve bu değerlere uyulması toplumsal düzen ve işleyişin devamı, kurumların alışılmış haliyle devamı için önem arz eder. Aile, soy, boy, yönetim, inanç ve davranışlar etrafında oluşmuş ritüeller ve kurumsal yapılardan oluşan değerler şeşendik sözlerde sık sık yer alarak onaylanır; doğruluğu ve önemi yeniden hatırlatılır:

Jeti atandı bil,	Yedi atanı bil,
Jeti ruwdı bil,	Yedi uruğu bil,
Jeti jarğımı bil,	Yedi yargıyı bil,
Jeti qubılañdı bil,	Yedi kibleni bil,
Jeti jaqsımı bil,	Yedi iyiyi bil,
Jeti jamandı bil,	Yedi kötüyü bil,
Jeti jetimdi bil.	Yedi yetimi bil.
Jeti atasın bilmegendi jetesiz deydi,	Yedi atasını bilmeyene soysuz, ,
Jeti ruwdı bilmegendi jer körip,	Yedi uruğu bilmeyeni yer görüp,
El tanmağan essiz deydi,	Halkımı bilmeyen akılsız,
Jeti qubılanı bilmegendi kökirek	Yedi kibleyi bilmeyene,
közsiz deydi,	gönül gözü kapalı
Jeti jaqsımı bilmegendi jaman deydi,	Yedi iyiyi bilmeyene kötü, ,
Jati jamandı bilmegendi nadan deydi,	Yedi kötüyü bilmeyeni cahil,
Jeti jetimdi bilmegendi arzan deydi,	Yedi yetimi bilmeyeni ucuz denir,
Jeti jetini bilgendi adam deydi.	Yedi yediyi bilene insan denir.

(Almenulu, 1993: 101).

5. Kültürün gelecek kuşaklara aktarılması ve eğitim işlevi

Folklorun “*özellikle -fakat yalnızca değil- okuma yazması olmayan toplumlardaki eğitici işlevi*” ve birçok şekliyle pedagojik bir araç olarak önemi dünyanın birçok bölümünde belgelenmiştir. Folklor ürünleri çocukları disipline etmek ve onlara iyi bir kişilik kazandırmak arzusu çerçevesinde “çalışkanlık, dindarlık ve evlatlıkla ilgili prensipleri ve kabul edilen davranışları telkin etmek”, “asilik, tembellik, züppelikle alay etmek” için oluşturulmuş değişik sözlü anlatı formlarında bulunabilir. Birçok okuryazar olmayan toplumlarda bilgiler folklor ürünlerinde somutlaştırılmış ve bu bilgiler doğruluğuyla fazlaca kabul edilmiştir. Atasözleri geçmiş nesillerin damıtılmış bilgelikleri olarak karakterize edilir ve şüphesiz olarak benimsenir.

Masalların pek çoğunun, hayvan fablları veya diğer ahlak hikâyeleri olmasından dolayı çocukların eğitimi için önemli olduğu düşünülür. Bilmeceler çocukların zekâsını keskinleştirmek için öğretici bir araç olarak hizmet eder (Bascom, 2010: 81).

Toplumlar, yüzlerce yılda oluşturup uzlaştığı ve insanın birey-birey, birey-toplum ve toplumlararası ilişkilerini; insan-Tanrı ilişkilerine; insan-doğa ilişkilerine dair sistemleştirerek düzenlediği toplumsal organizasyon, inanç, doğa ve insanoğlu ile ilgili her türlü ortak değer, tecrübe ve bilgisini somutlaştırarak yeni nesillere öğretmek aktarma çabası içindedir. Toplumun uzun zaman içinde meydana getirip benimsediği bütün bu kültürel değerlere vakıf olmaları, zekâları, hazırcevaplıkları, adaletten yana oluşları, geleceğe dair öngörüler ve bilgelikleri ile çeşitli sosyal grupların (aile, oba, boy, vb.). temsilcileri olarak toplumda öne çıkmış aksakalların hayatın akışı içinde çeşitli durumlara bağlı olarak söyledikleri sözler ve davranışlar halk tarafından hikâyeleştirilip değişik türlerde şeşendik anlatılar haline dönüştürülerek kültürün yaşatılması ve gelecek kuşaklara aktarılmasında önemli bir rol üstlenir.

İşlev bakımından hangi başlıkla değerlendirilirse değerlendirilsin, hayatın her alanıyla ilgili töre, gelenek ve göreneğin, bilginin, tecrübenin doğru ve yanlış ekseninde aktararak öğretilmesi ve pekiştirilmesi şeşendik söz anlatılarında esas amaç olarak göze çarpmaktadır. Esasen kişilikleri ile toplum tarafından sevilmiş ve benimsenmiş biy/şeşenlerin çeşitli konularda bir halk anlatısına dönüşmüş söz ve davranışlarının neredeyse tamamında temel işlev eğitimidir. Çünkü toplumsal değerler halk arasında saygı gören şeşen/biylerin söz ve davranışlarında örneklenebilir somut bilgiye dönüşür. Böylece şeşendik sözler, uygun ortam ve şartlarda anlatılarak kültürel değerlerin aktarılması, öğretilmesi ve yaşatılması bakımından eğitim işlevini de yerine getirmiş olur.

Aşağıdaki örnekte Kalmuk hanı Kontajı Kazak yurdunu üç kez yağmalayıp, yerlerine el koyup, genç kız ve erkekleri de esir alıp götürmüş. Kazak tarafı birkaç kez istemeye gitmesine rağmen Kalmuklar bunları reddedince Kazak tarafı kendi aralarında anlaşarak Kazbek'i gönderir. Kazak halkı kimseye boyun eğmeme, kendi yaşam düzeni içinde idaresini devam ettirme kararlılığındadır. Bu boy, anılan bölgeyi atalarının kazandığı bir yurt ve onlara bıraktığı bir miras olarak görmekte, komşu boy ve hanlıklarla dengeli bir ilişki içinde, kendi gelenek ve töresine uyararak varlığını sürdürme arzusundadır. Bu durum etrafında gelişen görüşmelerde Kazbek'in Kalmuk hanına verdiği cevaplar bölge halkının yurt, yönetim düzeni, boy bilinci, haklarını korumadaki mücadele azmi, adalet duygusu konularında oluşmuş değerlerinin sonraki nesillere aktarılarak korunması, pekiştirilmesi ve öğretilmesini amaçlayan bir anlatıya dönüşmüş şeşendik söz örneğidir.

“Kalmuk hanı Kontajı Kazak yurdunu üç kez yağmalayıp, yerlerine el koyup, genç kız ve erkekleri de esir alıp götürmüş.

Kazak tarafı birkaç kez elçi göndemiş, ancak gönderdikleri elçiler geri dönmez. Bu sefer elçiliğe Kazbek gönderilir. Han ilk gün kabul etmez. İkinci gün kabul eder. Han elçiye:

- Sen kimsin? diye sorduğunda, Kazbek:

- Ben Kazbek, babam Keldibek, Şanşar'ın torunuyum. Biz Kazaklar, hayvancılıkla uğraşan, başkalarına imrenmeden başına buyruk yaşayan halkız. Halkımızdan kut gitmemiş, bereket kaçmamıştır. Toprağımızın sınırlarını düşman basmasını diye mızraklarımızın ucuna tüy takan halkız. Hiçbir düşmana baş eğmeyen, başımızdan söz geçirmeyen, dostumuzu koruyabilen, yemeğimizi, içtiğimizi aklayabilen bir halkız. Aşırıya gidip haddini aşan han olsa, hanın sarayını yola getirebilen bir halkız. Atadan oğul doğunca köle olmak, anadan kız doğunca cariyeye olmak için doğmaz. Oğul kızlarımızı esir vermeyiz. Savaşırsan savaşmaya geldik! Sen kaplansan, ben aslan, kapışmaya geldik. Biz Kalmuklara baş eğmeyiz, fakat para, mal istersen onu da sakımayız. Elçinin cevabından hoşnut olan Han:

- Oğlum, yeni eğitilmiş genç tulparmışsın, dediklerine karşı çıkamadım. “Yakası varsa kürk, yelesi varsa at” demişlerdir, deyip kürklü, işlemeli kaftan giydirmiş. Hem daha önce

alıkoyduğu elçileri serbest bırakmış, hem önceleri almış olduğu yeri geri vererek güzel bir şekilde ağırlamış” (Davitov, 2014: 35-36).

6. Kişisel ve toplumsal baskılardan kaçıp kurtulma işlevi

Sözlü gelenek, kurumsal veya sosyal düzen içinde toplumca kabul gören davranış kalıplarına uygun davranmayı sağlamakta önemli bir işleve sahiptir. Sözlü gelenek kurumlara, inançlara ve davranışlara geçerlilik ve gerekçe kazandırma yanında, toplumsal baskı ve denetim aracına dönüşebilme bakımından da önemlidir.

Sözlü gelenek içindeki masal, türkü, atasözü, fıkra vb. bir tür toplumsal normlardan sapmaları eleştirerek reddetme, onaylamama aracı olarak kullanılabilir (Bascom, 2010: 81). İnsanlar zaman zaman ortaya çıkan, bireyi ve toplumu rahatsız eden sorunlarla, baskılarla baş edebilmek için çeşitli kaçış yolları bulmuşlardır. Şeşendik sözler içinde bireyi ya da toplumu rahatsız edici kişisel ve toplumsal baskı olarak görülen bir takım uygulama ve davranışlara karşı kişileri yönlendirmek, destek bularak toplumsal denetimi sağlamak üzere söylenmiş örnekler de bulunmaktadır.

Aşağıda verilen şeşendik anlatıda töreye, gelenek ve göreneklere uygun olmayan davranışlar sebebiyle kişisel ve sosyal baskıya dönüşerek gruplar arasında çatışma ihtimali doğuran bir olayın, sosyal baskıların ortadan kaldırılıp bütün tarafları rahatlatarak çözümlenmesi ve toplumun da bu durumu kabullenmesi örneği görülmektedir.

On üç yaşında yetim kaldıktan sonra dayısının yanına sığınan, orada çalışarak meslek sahibi olan bir yetim çocuk ile dayısının kızı, birbirlerini sevmişlerdir. Fakat kız istememesine rağmen babası kızına Kerey boyundan bir bey ile söz kesmiştir. Bu yetim ve kız, yetişkin olduklarında başka bir köye kaçar ve evlenirler. Bu durum kızın babası ile kızını verdiği bey; yetim çocuk ile kızın kaçıp yerleştiği köy ile kızın babasının köy arasında çatışma çıkarma potansiyeline sahiptir. Bu durum çocuklar, kızın babası ve boylar üzerinde büyük bir sosyal baskı oluşturur. Babasını dinlemeyen kız, kızı yeğeniyle kaçan baba, söz kesilmiş kızı ile kaçıp evlenen genç ve sözlendiği kız başkası ile kaçan bir bey üzerinde töreden, gelenek ve göreneklerden kaynaklanan bir açmaz ortaya çıkmıştır. Kişiler üzerindeki sosyal baskı nedeniyle çatışmaya dönüşmesi muhtemel açmazlar araya beylerin de girdiği bir dava/mahkeme konusu olmuş ve halka da birbirini severek evlenen iki gencin durumu izah edilip sevgide zorlama olmayacağı anlayışı ile verilen kararı halka da onaylatarak kişisel ve sosyal baskılar ortadan kaldırılmıştır:

“Arka bölgesinin ünlü beyi Taske’nin yaşı sekseni aşır durumunun biraz kötüleştigi, Töle beyin ise yirmili yaşlarında genç olduğu zamanlar olmalı. Üysin soyunun yetim kalan on üç yaşındaki bir çocuğu Taske’nin köyündeki dayısının evine varıp ilk yıllarda koyun, kuzu gütmüş. Babası usta bir kunduracıymış. Babasının bu yeteneği çocuğuna geçmiş, sonradan o da kunduracı olmuş. Dayısının Asemhan adlı küçük kızı kunduracı çocuğa alışır ve birbirlerine âşık olurlar. Dayısı daha önceden kızını Kerey soyunun bir beyiyle söz kesmiştir. Birbirlerine alışverişte bulunmuşlardır. Kız ise o beyi istememiş. Ergenlik yaşına gelen iki genç, bir gece köyden kaçmışlar. Taşkent tüccarları ile köye varmışlar. Üysin köyü bunlara bir otak vermiş. Genç oğlan kunduracılık, karısı ise dikiş yaparak hayatlarına devam etmişler. Taske beyin köyündekiler onları arayarak Töle beyin köyüne gittiklerini öğrenirler. Kerey soyundaki zengin dünürüne gidip, durumu anlatmış. Kızın babası Taske beye derdini anlatmış. Taske bey ise onlara şöyle demiş:

- Siz sabırlı olun, iki soyu birbirine düşman yapmayın. Burada ben, orada Töle Bey varken bu davayı sonuçlandırırız. Benim yaşlandığım zamana denk geldi, bu işi şöyle yapalım: aranızdan işten anlayan üç erkek çıkarın, ben Töle beye mektup yazayım.

Böylece üç delikanlı Sariargayı, Moyinkum’u, Karatavdan geçerek, Kızılkurt yamacında oturan Töle beyin köyüne gelmişler. Beyaz otağa girip Töle beye selam verirler.

- Taske beyin yiğitleriyiz. Beyimiz bu yazılan mektubu size gönderdi, diye mektubu vermişler. Töle bey mektupta yazılanları okumuş. Mektupta: “Sen güçlüsün Töle beyim, ben ise yürüyemiyorum. Senin soyundan bir yetim, bizim köye yeğenlik yapıp bizim köyden bir kızı kaçırmış. Bu işi abartmadan, düzgün bir biçimde halledermisin?” Töle bey:

-Tamam, demiş. Mektubu okuyup bitirince, Taske yapmazsak olmaz demiş. Bir iki ay bekleyin, ben bugün Kırgız halkına gidiyorum. Atım ve benimle birlikte gidecek olanlar da hazır. Orada da iki halk arasında ki davayı çözmeye gideceğiz. Beklemek isterseniz köyüm burda, tekrar geliriz, dersiniz kendiniz bilirsiniz. Üç yiğit:

-Biz köye gidip iki ay sonra tekrar gelelim. Bu anlaşmadan sonra onlar köyelerine dönmüşler. Töle bey ise adamlarıyla Kırgızlara gitmiş. Aradan iki ay geçmiş. Töle bey Kazak, Kırgız arasındaki yer davasını çözüp köye dönmüş. Taske beyin yiğitleri de geri gelmişler. Töle beyin köyündekiler toplanmışlar. Kunderacıyı ve eşini aldirmişlar:

- Hadi bakalım yiğidim anlat, demiş. Kunderacı:

- Ben yetimim, Arqa'daki dayımın yanına gitmişim. Kuzu güttüm, kunderacılık yaptım. Dayımın küçük kızı beni sevdi, ben de onu sevdim. İkimiz anlaşip kaçarak buraya geldik. Sonrasını köylüler de biliyor.

Töle bey ardından da kıza sormuş, kız şöyle anlatmış:

- Babam beni zengin bir beye vermek istedi. O beni kuma olarak almak istemiş. Anneme babama istemediğimi belirterek ağladım. Rızamız yok dediler. Babam ikna olmadı. Sonra kendi sevdiğimle kaçtım. Töle bey ikisini de dinledikten sonra toplanan halka bakarak:

-Halkım gördüğünüz gibi. İki genç birbirini severek kaçmışlar. Sevgide zorluk olmaz. İkisini de ağlatmayalım” (Töreçululu, 1992: 38-39).

7. Protesto işlevi

Başgöz, Bascom'un folklorun en önemli olarak gördüğü dört işlevine protesto işlevini de ekler (1996: 2). Başgöz, kurulu düzeni eleştirme bağlamındaki karşı çıkışları protesto işlevi kapsamında değerlendirir. Başgöz'e göre, Köroğlu ve Pir Sultan Abdal gibi kimlikler üzerine kurulmuş çeşitli türlerdeki anlatı ve türkülerde yer alan düzeni değiştirme yönündeki söylemler ve toplumsal eleştirileri protesto işlevine örnek olarak verir. Bu nitelikteki folklor ürünleri, mevcut düzene başkaldırlara destek olma, çatışmaları büyütme, direnenlere güç verme gibi işlevlere de sahiptir (Başgöz, 1996: 2).

Protesto işlevinin kapsamı mevcut düzen ve değerlere karşı çıkma ve değiştirmeye çalışma ile sınırlanmaz. Bir birey, grup veya toplumun kişileri, çeşitli durum, olay veya davranışları knaması, eleştirmesi de protestonun başka bir şeklidir. Bunlara birey, grup veya toplumda yanlış olarak görülen kusurların kapalı veya açık olarak yerildiği, alaya alındığı söz ve davranışları da bir çeşit protesto türü olarak ekleyebiliriz. Kazak Türklerinin şeşendik sözleri arasında çeşitli olaylara bağlı ortaya çıkmış protesto işlevli anlatılar da yer almaktadır.

Folklorun protesto işlevi tartışmalı olmasına rağmen aşağıdaki örnekte Beyin bir davada verdiği karar ile adalete ve doğruluğa uygun davranmayı taraflar arasında uzlaşmayı sağlayamaması protesto edilmektedir.

Aşağıdaki şeşendik söz örneğinde Sırım Biy ile Nurali han arasında bir diyalog geçmektedir.

“Sırım, Nurali'ye itiraz edip yürürken:

- Az ile çoğu, ak ile karayı, zayıf ile kuvvetliyi eşit tutmadın, diye gücenmiş. Nurali bir kez yanına geldiğinde Sırım selamlaşmadan çekip gider. O vakit Nurali:

- Bahadır (yiğidim)! Merhamet edip selam veresin gelmez. Beni umursamazsın sanırım, demiş. Sonra Sırım:

- Hânım, umursamadığım yok? Kazak çocuklarının başını bir araya getiremedin, buna şaşırıyorum, demiş.” (Serikqazı, 2016:113).

Sırım Biy, bu davada taraflı olduğuna inandığı için oradan ayrılırken kendi kendine söylenme, daha sonraki bir karşılaşmalarında da selam vermeme ve Nurali'nin yanından uzaklaşma şeklinde protestosunu gerçekleştirir. Bu olay etrafında oluşan şeşendik anlatıda davalarda taraflar arasında eşit ve adil kalınarak karar verilmesi, yeni çatışmalara zemin hazırlamaması gereği vurgulanır.

Aşağıdaki metinde ise bir sosyal grubun, başı derde girdiğinde ihtiyaç duyulanı övmesi, rahata erdiğinde ise değer vermemesi birey tarafından protesto edilmektedir.

Otırsam opaқ deysinder,	Otırsam işe yaramaz dersiniz
Tursam sopaқ deysinder.	Kalksam yaramaz dersiniz
El şetine jaw kelse,	Ülke sınırına düşman gelse
İzbastıday ul tumas deysinder,	İzbastı gibi oğul doğmaz dersiniz
Jaw ketken soñ qubas deysinder.	Düşman gidince serseri dersiniz

(Adambayev, 1992: 82).

Aşağıdaki örnekte ise düşmana boyun eğme düşüncesi ayıplanır, aşağılanır ve bu düşünceye sahip olanlar protesto edilerek topluluktan kovulur. Düşman yönetimine boyun eğmeme, isyan ve direnme düşüncesi toplumsal değerler esas alınarak desteklenir. Burada mücadeleyi destekleyici toplumsal değerler yurt, bayrak, halk ve töre ile yiğitlik; toplumca olumsuz görülen değerler ise kölelik ve onurunu kaybetme ile ilgili anlayıştır.

“1740 yılında Jongar hâkimi olan Kaldan Tseren'in adamları Ulu cüz hanı Jolbasır'ı öldürmüş. Töle beyin yönettiği halk Taşkent'ten kovulur. Karşı taraf Taşkent'e Kokım Manap denilen birini yönetici olarak atar. Bu zamanda Sırboyu şehirlerinin bir kısmı Jongarların hâkimiyetinde kalır. Bir gün Kultöbe'de büyük bir toplantı yapılır ve oraya bütün yöneticiler gelir. Sonra Karabek Batır:

- Düşmana boyun eğmekten başka çare yok, diye fikrini söyledi. Karabek'e sinirlenen Töle Bey:

Dededen oğlan doğsa iyi,
 Dede yolundan gitse iyi,
 Kendine gelir ayıbı,
 Düşmana boyun eğmek ne,
 diye huzuru bozanları çevresinden kovmuş. Ondan sonra etrafındakilere dönüp:
 Geniş bir yerin var,
 Bayrak taşır yiğidin var,
 Destek verecek halkın var,
 Dededen kalan yolun var.
 Köle olsak düşmana,
 Kurtulamazsak sorun var
 Kul olursan düşmana

Erkek diye, kim söyler?

diye söylemiş. Töle'nin bu bilgelik sözünü tamamıyla dinleyip düşmana karşı güç birliği yapmışlar.” (Töreçululu, 1992: 38-40).

8.Sonuç

Şeşendik sözler; bozkır hayatına bağlı Kazak Türklerinin çeşitli durum ve olaylar etrafında söylemiş olduğu, Türk kültürünün çağlar içinde kazanılmış bütün kültürel değerlerini, hayat anlayışını, bilgi ve tecrübesini kısa ve öz olarak ifade eden sözlerdir. Bu sözler ifade şekli ve içerik bakımından sözlü edebiyat geleneğindeki anonim veya ferdi pek çok türle ilişkili olabilir.

Şeşenlerin halk tarafından beğenilen ve benimsenen bu sözleri daha sonra bu kişilikler etrafında çeşitli anlatı şekillerine dönüşerek halk arasında yayılmış ve “şeşendik söz” olarak nesilden nesile aktarılmıştır. İncelemiş olduğumuz şeşendik sözlerin işlevleri arasında William Bascom tarafından ifade edilen folklorun hoş vakit geçirme, eğlenme ve eğlendirme; değerlere, toplum kurallarına ve törelere destek verme; eğitim veya kültürün gelecek kuşaklara aktararak onların eğitilmesi ve kişisel ve toplumsal baskılardan kaçıp kurtulma işlevleri ile İlhan Başgöz'ün ortaya koyduğu protesto işlevinin olduğu görülmüştür.

Şeşendik sözlerin tamamında açık veya dolaylı olarak dile getirilmiş bir öğüt, çıkarılacak bir ders bulunduğu ve sözlü geleneğin bu ürünlerinde esas amacın toplumsal değerleri aktarma ve eğitim olduğu görülmüştür.

Kaynakça

Adambayev, B. (1992). *Şeşendik Sözder*. Almatı: Kazakistan Cumhuriyeti Yüksek Kurul Basımevi.

Almenulu, B. (1993). *Şeşendik Sözder*. Almatı: Ğalım Yayınları.

Bascom, W. R. (2010). *Folklorun Dört İşlevi*. (Çeviren: Ferya ÇALIŞ). Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 2 (Editör: M. Öcal OĞUZ ve Selcan GÜRÇAYIR). Ankara: Geleneksel Yayınları.

Başgöz, İ. (1996). *Protesto: Folklorun Beşinci İşlevi (Fonksiyonu)*. Folkloristik: Umay Günay Armağanı. (Haz.: Özkul Çobanoğlu-Metin Özarslan). Ankara: Feryal Matbaası.

Çobanoğlu, Ö. (1999). *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Davitov, S. (2014). *Kaz Davıstı Kazıbek Biy*. Almatı: Qazaqparat Yayınları.

Ekici, M. (2010). *Halk Bilgisi (Folklor)*. Genişletilmiş 3. Baskı. Ankara: Geleneksel Yay.

İsmail, Z. (1997). *Şeşendik Sözler. V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi*, Ankara.

Kenesbayev, A. (1961). *Kazak Dilinin Açıklamalı Ansiklopedik Sözlüğü*. C. 2. Almatı.

Özkan, İ. (2000). Türk Boylarının Sözlü Edebiyatında “çeçen, şeşen, sesen” Kelimesinin Etimolojisi. *Türk Dünyası Halk Edebiyatı Kurultayı Bildirileri, Kültür Bakan Yayınları, 26-28 Mayıs, Ankara*.

Serikqazı, Q. (2016). *Qazaq Biy-Şeşenderi*. Almatı: Ayğanım Yayınları.

Şafak, C. (2012). *Ve... Bozkır Ses Verdi*. Konya: Gençlik kitabevi Yayınları.

Töreçululu, N. (1992) *Qazaqtın Jüz Şeşeni*. 1 kitap, Almatı: Altın Adam Yayınları.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.